

مطالعات انتقادی در وسایل ارتباط جمعی

دکتر کاظم معتمد نژاد

• ادگار مورن در کتاب «روح زمان»

خود نتیجه می‌گیرد که نظام موجود جوامع غربی، با استفاده از آثار

تخدیری و سازگار کننده «فرهنگ

توده»، با غیر سیاسی کردن و به اصطلاح «زمان زده» کردن بیشتر

افراد، دوام خود را استوارتر ساخته است.

دکتر کاظم معتمد نژاد، استاد گروه آموزشی علوم ارتباطات اجتماعی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی تهران است.

برای شناخت بهتر مطالعات و تحقیقات جدید ارتباطات اجتماعی، که در سالهای اخیر جنبه‌های انتقادی گسترده‌تری پیدا کرده است، باید سابقه تاریخی بررسیهای مربوط به وسایل ارتباط جمعی را یاد آورد شد. بدین منظور، پس از اشاره به نخستین مطالعات نامنظم در باره نقش مطبوعات در جوامع جدید، چگونگی و علل پیدایش و گسترش روشهای خاص مطالعه و تحقیق در مورد آثار پیامهای ارتباطی بر مخاطبان آنها که در واقع، روش حاکم غربی بر مطالعات تخصصی ارتباطی است، مطرح می‌شوند. سپس با ذکر مشخصاتی از این گونه مطالعات و تحقیقات تجربی، سیری در مطالعات و تحقیقات جدید انتقادی غربی صورت می‌گیرد و به دنبال آن، دیدگاههای انتقادی تازه جهانی و به ویژه مقابله‌جویی جهان سوم با سلطه بین‌المللی امپریالیسم ارتباطی، بررسی می‌شود.

نخستین مطالعات نامنظم در باره ارتباطات جمعی، در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم در کشورهای غربی انجام گرفت. در فرانسه گوستاو لویون، در کتاب معروف خود به نام روان‌شناسی انبوه خلیق^(۱) و گابریل تارد در کتاب قوانین تقلید^(۲)، نقش مطبوعات را در افکار عمومی جوامع معاصر، مورد بررسی قرار دادند. در آلمان، فردیناند تونیس^(۳) و ماکس وبر^(۴) جامعه‌شناس و اقتصاددان مشهور - که مقاله‌ای هم در مورد «جامعه‌شناسی مطبوعات» نوشت - در آثارشان به اهمیت مطبوعات، که در آن دوره تنها وسیله ارتباط جمعی بود، اشاره‌هایی کردند. در این باره، مطالعات رابرت پارک آمریکایی در دهه‌های دوم و سوم قرن بیستم راجع به مطبوعات و خوانندگان آنها و مخصوصاً روزنامه‌های خارجی زبان ایالات متحده نیز قابل توجه است.^(۵)

تا قبل از به کار افتادن رادیو، مطالعات منظم خاصی در مورد وسایل ارتباط جمعی

یا ارتباطات به طور کلی، انجام نگرفته بود، ولی پس از آن، به سبب اداره این وسیله جدید ارتباطی از سوی سرمایه‌داران و شرکت‌های خصوصی و ضرورت شناخت مخاطبان از لحاظ تأثیر پیامهای تبلیغات بازرگانی، مطالعات تازه‌ای در این زمینه در غرب آغاز شد. تا آن زمان، در باره مطبوعات، شناخت مخاطبان، این همه مورد نظر نبود. زیرا تیراژ روزنامه‌ها و مجله‌ها مشخص بود و ضرورتی برای تحقیق در باره خوانندگان مطبوعات وجود نداشت. ولی چون مخاطبان رادیو نامشخص بودند، گردانندگان ایستگاههای فرستنده رادیو در ایالات متحده آمریکا، که آنها را برای استفاده از آگهیها تأسیس می‌کردند، تصمیم گرفتند برای شناخت شنوندگان، به مطالعه و تحقیق پردازند. به همین سبب، مطالعات و تحقیقات خاصی که در باره آثار اجتماعی ارتباطات آغاز شد، مسیر این گونه مطالعات را شدیداً تحت تأثیر قرار داد.

مطالعات و تحقیقات تجربی

مطالعات مربوط به تبلیغات سیاسی، چند سال قبل از آغاز مطالعات ارتباطی طرف توجه اداره کنندگان رادیوهای تجارتي قرار گرفته بود. در سال ۱۹۲۷، هارولد لاسول آمریکایی، گزارشی تحقیقاتی را که برای رساله دکترای خود در باره تبلیغات آلمانها و انگلیسیها در جنگ جهانی اول تهیه کرده بود، انتشار داد.^(۶) در این اثر، پیامهای تبلیغاتی منتشر شده از طریق مطبوعات، سخنرانیها، کتابها و نیز مخابرات رادیویی جمع‌آوری شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته بودند. مطالعات در باره تبلیغات سیاسی و نظامی، چند سال بعد در دوره جنگ جهانی دوم در ایالات متحده طرف توجه خاص واقع شد. در این زمینه به ویژه فعالیت‌های «طرح تحقیقاتی درباره ارتباطات توتالیتیر» در «مدرسه جدید پژوهش اجتماعی»، مرکز تحقیقات «سرویس برنامه‌های رادیویی خارجی» در «اداره

اطلاعات جنگ ایالات متحده» و «طرح تحقیقاتی ارتباطات جنگ» کنگره ایالات متحده آمریکا، به سرپرستی «هارولد لاسول»، اهمیت فراوانی کسب کردند.

بررسیهای مربوط به شناخت مخاطبان وسایل جدید ارتباط جمعی در اواخر دهه ۱۹۳۰ به سرپرستی پل لازارسفلد جامعه‌شناس اتریشی الاصل، در آمریکا آغاز شد.^(۷) وی از ۱۹۳۷ تا ۱۹۷۶ برای ایجاد و توسعه روشهای جدید مطالعه و تحقیق در علوم اجتماعی و مخصوصاً جامعه‌شناسی مخاطبان ارتباطات، تلاشهای زیادی کرد.

این گونه مطالعات و تحقیقات که عنوان «تجربی» دارند، بر پایه بررسیهای کمی و ارائه آمار و ارقام استوارند. لازارسفلد در سال ۱۹۳۷ در دانشگاه پرینستون - به کمک بنیاد راکفلر - یک مرکز تحقیقی در زمینه رادیو ایجاد کرد و نخستین تحقیقات خود را در آن مرکز، در باره مخاطبان این وسیله جدید ارتباط جمعی انجام داد. مدتی بعد، تحقیقات لازارسفلد در «مرکز پژوهشهای اجتماعی کاربردی» دانشگاه کلمبیا نیویورک دنبال شد. به گفته خود او، نیاز صاحبان آگهیها برای شناخت مخاطبان، موجب این بررسیها شده بود. در این نوع تحقیقات که به صورتهای مختلف انجام می‌گیرند، همیشه به انگیزه‌ها و رفتارها و واکنشهای مختلف روحی افراد در باره پیامهای ارتباطی توجه می‌شود و نقش نظام

ارتباطی و ساختارهای اقتصادی و سیاسی در این زمینه مورد نظر نیست. زیرا اعتقاد کلی حاکم بر جامعه این است که نظام دموکراسی لیبرال به عنوان بهترین نظام ممکن در جوامع بشری پابرجا، محقق و ثابت است و مطالعات و تحقیقات ارتباطی در باره آن، ضرورت ندارد. بدین ترتیب، مطالعات تجربی مورد نظر لازار سفلد، از هر گونه جنبه انتقادی خالی است. باید یادآوری کرد که وی در سالهای بعد از جنگ جهانی دوم، تحقیقات تجربی گوناگونی در زمینه ارتباطات سیاسی و به ویژه نقش وسایل ارتباط جمعی در مبارزات انتخاباتی احزاب ایالات متحده نیز انجام داد، که نتایج آنها در کتابهای **انتخاب مردم و آرای انتخاباتی** به چاپ رسیده است.^(۸) در سالهای اول فعالیت‌های تحقیقاتی لازار سفلد، تئودور آدورنو از مارکسیست‌های غیر ارتدکس آلمانی، که زیر فشار سیاسی حکومت هیتلر به آمریکا رفته بود، به خاطر سابقه دوستی با لازار سفلد، با او شروع به همکاری کرد. ولی این همکاریها هرگز به ثمر نرسید، چون آدورنو حاضر نشد شیوه‌های تحقیقاتی تجربی لازار سفلد را بپذیرد. وی نقص مهم این نوع تحقیقات را نداشتن نظریه سیاسی و دیدگاه انتقادی می‌دانست و معتقد بود برای ساختن جامعه انسانی بهتر، باید بر اساس اندیشه سیاسی و از طریق مطالعات نظری، کوشش کرد.^(۹) او اعتقاد داشت که لازار سفلد در خدمت صاحبان منافع قرار گرفته است و به آرمانهای مربوط به دگرگونی و پیشرفت واقعی جوامع توجه ندارد. لازم به یادآوری است که از این زمان و به ویژه از جنگ جهانی دوم به بعد، مطالعات و تحقیقات ارتباطی نیز مانند سایر زمینه‌های اجتماعی، تحت تأثیر مکتب محافظه کار «کارکردگرایی» قرار گرفت.

هارولد لاسول در ۱۹۴۸، در مقاله معروفی که راجع به نقش اجتماعی وسایل ارتباط جمعی نوشت، سه نقش برای این وسایل قایل شد: نظارت بر محیط (نقش خبری)، ایجاد و توسعه همبستگیهای

اجتماعی افراد (نقش راهنمایی) و انتقال میراث فرهنگی (نقش آموزشی).^(۱۰) چند سال بعد، چارلز زایت آمریکایی نقش دیگری به این نقشهای سه گانه اضافه کرد که مربوط به ایجاد سرگرمی (نقش تفریحی) است.^(۱۱) نقش نظارت بر محیط و ضرورت هماهنگی افراد با دگرگونیهای جامعه، لزوم انتشار اخبار را توجیه می‌کند و این همان نقش اصلی وسایل ارتباط جمعی در جوامع سرمایه‌داری است. هیئتهای تحریریه در مطبوعات، خبرگزاریهای بزرگ، رادیوها و تلویزیونها، در همه جا آن اخباری را منتشر می‌کنند که هماهنگ با نظام موجود در جامعه باشد و به آن لطمه‌ای نزنند.

بر اساس نقش دوم، ضرورت تکمیل اخبار و تجزیه و تحلیل و تفسیر خبری و به طور کلی راهنمایی افکار عمومی مطرح می‌شود. در این مورد هم تفسیرها، از زمینه کلی سیاستهای خبری جدا نیستند و عقاید سیاسی و ارزشهای فرهنگی مورد نظر روزنامه‌نگاران و منافع حرفه‌ای و طبقاتی آنان، باعث می‌شود که به طور مستقیم یا غیر مستقیم از نظام حاکم حمایت کنند.

در نقش سوم، معیارهای خاصی برای انتقال میراث فرهنگی طرف توجه قرار می‌گیرد. این معیارها و ارزشها علاوه بر جوامع غربی به جوامع دیگر هم انتقال می‌یابند. وسایل ارتباط جمعی، عقاید مربوط به دموکراسی، آزادی فردی، حقوق بشر و غیره را به عنوان مهمترین معیارهای نظام حاکم، در غرب پا برجا نگه می‌دارند و در دنیا ترویج می‌کنند.

نقش سرگرم کننده ارتباطات که بیش از پیش مورد توجه گردانندگان وسایل ارتباط جمعی غربی است، در واقع بزرگترین تأثیر منفی را دارد. زیرا جامعه را غیر سیاسی می‌کند و مردم را از توجه به سرنوشت خویش باز می‌دارد. همین نقش اخیر، در بیشتر کشورهای جهان سوم نیز بدون توجه به ضرورتهای اساسی مورد تأکید قرار می‌گیرد و به طور غیر مستقیم به آنها تحمیل می‌شود.

در کنار نقشهای یاد شده، با تکیه بر اصول حرفه‌ای روزنامه‌نگاری، از ضرورت حفظ و دفاع آزادی و مخصوصاً آزادی اطلاعات، تعدد و تکثر وسایل ارتباط جمعی و رقابت آنها در بازار آزاد اندیشه‌ها و انتخاب اطلاعات عینی و مستقل و بی طرف، سخن گفته می‌شود.

به طور کلی، در مکتب تجربی، توجه اساسی به فرد و رفتار فردی است و با تأکید بر نقشهای اجتماعی و آزادی و استقلال و بی طرفی ارتباطات، روابط مستقیم و غیر مستقیم وسایل ارتباط جمعی و سایر امکانات ارتباطی با ساختارهای گوناگون اجتماعی، عوامل اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی - همان‌گونه که گفته شد - به فراموشی سپرده می‌شوند.

مطالعات و تحقیقات تجربی ارتباطات جمعی، از دوره پس از جنگ جهانی دوم تاکنون، بر اساس فرمول معروف هارولد لاسول در مورد منشاء پیام، محتوای پیام، مجرای پیام، مخاطبان و آثار اجتماعی پیام - که می‌گوید، چه می‌گوید، چه وسیله‌ای به کار می‌گیرد، برای چه کسانی می‌گوید و چه آثاری مورد نظر است - انجام می‌شوند. بر مبنای این فرمول، مطالعات و تحقیقات ارتباطی که بیشتر بر پیام تکیه دارند، در چند زمینه مشخص به بررسی وسایل ارتباط جمعی و گردانندگان و همکاران آنها، محتوای پیامهای ارتباطی، مخاطبان پیامها و آثار اجتماعی پیامها می‌پردازند.

از دهه ۱۹۶۰، تحت تأثیر مطالعات جدید مارشال مک لوهان کانا‌دایی، مطالعات مبتنی بر وسایل ارتباط جمعی نیز در برابر مطالعات مبتنی بر پیامهای ارتباطی، اهمیت خاصی پیدا کرده‌اند.^(۱۲) اما با توجه به آنکه در این مطالعات نیز با وجود تأکید بر نوعی مرحله‌بندی خاص تاریخی برای تحول ارتباطات - عصر ارتباطات شفاهی، عصر ارتباطات چاپی و کهنشان‌گوتنبرگ و عصر ارتباطات الکترونی و کهنشان‌مارکنی و دهکده جهانی - به تأثیرات متقابل

ساختارهای اجتماعی و اقتصادی و سیاسی و فرهنگی در کاربرد ارتباطات بی‌اعتنایی می‌شود؛ در ماهیت اصلی مطالعات تجربی، که بر حفظ وضع موجود و مشروعیت نظام حاکم استوار است، تغییری پدید نیامده است.

در میان محققان تجربی‌گرای معاصر غربی، علاوه بر هارولد لاسول و پل لازارسفلد که نقش بنیانگذاری دارند، می‌توان چهره‌های بسیار آشنایی را نام برد، همچون: ویلیبر شرام، برنارد برلسون، الیهو کاتز، دیوید برلو، جوزف کلاپر، دانیل لرنر، ایتیل دوسولاپول و استیون چافی در ایالات متحده آمریکا، جی بلومر و دنیس مک‌کیل در انگلستان و ژان کازنو و فرانسیس بال در فرانسه.

مطالعات و تحقیقات انتقادی

محققان معاصر، ریشه‌های مطالعات انتقادی در زمینه ارتباطات را معمولاً در نظریه‌های مارکس دنبال می‌کنند و در این باره بیشتر به نظر او در کتاب *ایدئولوژی آلمانی* متکی‌اند که بر اساس آن، نظریه و اندیشه هیئت حاکمه در هر جامعه، نظریه و اندیشه حاکم در آن جامعه است.

نخستین مطالعات و تحقیقات انتقادی در باره وسایل جدید ارتباطی را در نیمه اول قرن بیستم، محققان مارکسیست غیر ارتدکس آلمانی، معروف به اعضای «مکتب فرانکفورت» آغاز کردند. تئودور آدرنو و ماکس هورکهایمر که از محققان «انستیتیوی مطالعات و تحقیقات اجتماعی» دانشگاه فرانکفورت آلمان در دوره بین دو جنگ جهانی بودند، در ۱۹۴۱ اولین مقاله را در باره «صنعت فرهنگی» و نقش «فرهنگ توده» در جامعه‌های سرمایه‌داری نوشتند. (۱۳) آنها صنایع فرهنگی را به عنوان صنایع جدیدی شامل مؤسسه‌های سینمایی و تولید فیلم، مؤسسه‌های رادیویی و مؤسسه‌های مطبوعاتی، که اوضاع و احوال نامطلوبی در جوامع سرمایه‌داری ایجاد می‌کنند، معرفی کردند. این اندیشه‌مندان، با توجه به

جنبه‌های سودجویی تجارتمندی این صنایع و تلاش صاحبان آنها برای فروش هر چه بیشتر کالا و به دست آوردن بازارهای وسیع و مشتریان هر چه فراوانتر، نقش تحذیرکننده محصولات فرهنگی یاد شده را که به عنوان «فرهنگ توده» معرفی می‌شوند، یادآوری کردند. این دو متفکر، در سالهای بعد مقالات متعدد دیگری نیز در باره جنبه‌های منفی عملکرد «صنایع فرهنگی» و مخصوصاً تأثیر آنها در ایجاد سازگاری سیاسی انتشار دادند. اما به طور کلی، مجموع آثار آنان در این زمینه - با وجود پیشاهنگ بودن در مطالعات انتقادی - با تجزیه و تحلیل‌های دقیق همراه نیست و از جنبه‌های مختلف صنایع یاد شده و کالاهای فرهنگی آنها، شناخت کاملی به دست نمی‌دهد.

عده‌ای از اندیشه‌مندان انتقادگرایی آمریکایی نیز در دوره پس از جنگ جهانی دوم این نظریه‌ها را دنبال کردند. در میان آنان می‌توان از رایت میلز نویسنده مشهور کتابهای انتقادی *یقه سفیدها*، *سرآمدان قدرت* و *خیال پردازی جامعه شناختی* یاد کرد (۱۴)، همچنین برنارد رزنبهگ و دیوید وایت که با کمک دوایت مک دونالد، کتابی در باره «فرهنگ توده» نوشته‌اند. (۱۵)

جامعترین اثر انتقادی در مورد «صنایع فرهنگی» و «فرهنگ توده» در کشورهای غربی، متعلق به ادگار مورن جامعه‌شناس و فیلسوف معاصر فرانسوی است. وی در سال ۱۹۶۲، کتابی به نام *روح زمان* - که شاید بتوان در فارسی آن را «*زمان زدگی*» ترجمه کرد - انتشار داد. (۱۶) ادگار مورن در مقدمه این کتاب یادآوری می‌کند که دنیا در پایان قرن نوزدهم به پایان نخستین استعمار، که استعماری مادی و جغرافیایی بود، رسید. اما از آغاز قرن بیستم، دنیا شاهد استعمار جدیدی است که فکر و اندیشه انسانی را تسخیر کرده است. به بیان دیگر، پس از تکامل اولین انقلاب صنعتی غرب در قرن نوزدهم، که با جستجوی مواد خام و نیروی کار ارزان همراه بود، انقلاب صنعتی دوم آغاز شده است که دیگر جنبه مادی ندارد، بلکه به

اندیشه و روح انسان مربوط است. بدین ترتیب، زمینه‌های استعمار جدید، نامحدود است. در حالی که استعمار قبلی، با وجود جهشانی شدن آن، زمینه‌های مادی و جغرافیایی محدودی داشت. به عبارت دیگر، در شرایط جدید سلطه‌گری، تا انسانها هستند، می‌توان اندیشه آنها را استعمار و استثمار کرد. به همین جهت، شیوه‌های جدید استعماری، شیوه‌هایی بسیار پیچیده‌اند و مقابله با آنها خیلی مشکل است.

این اندیشه‌مند فرانسوی، پس از معرفی استعمار فکر و فرهنگی جدید، ویژگی‌های تکنولوژیک، بوروکراتیک و کاپیتالیستی «صنایع فرهنگی» و تولید تجارتمندی فرآوردهای خاص «فرهنگ توده» را، که در آثار متفکران قبلی مورد توجه قرار نگرفته بود، بررسی و تجزیه و تحلیل می‌کند. وی معتقد است که کالای فرهنگی عرضه شده از سوی صنایع فرهنگی جدید، در واقع حاوی فرهنگی مبتذل و سطحی است که در اختیار مشتریان انبوه قرار می‌گیرد. در این فرهنگ، آفرینندگی اصالت خود را از دست داده است و آفرینندگان هنری و فرهنگی ناچارند که تحت تأثیر ضرورت‌های بازار، ابتکارات و امکانات فکری خود را به سرمایه‌داران بفروشند و از آنها پیروی کنند. او با تکیه بر محتوای روزنامه‌ها و سایر وسایل ارتباط جمعی معاصر، نمونه‌های فرهنگ توده را معرفی، و جنبه‌های تحذیری و سازگارکننده آنها را یادآوری می‌کند. او در این مورد ستاره پرستی و شخصیت دوستی را مثال می‌زند و تقلید افراد، و مخصوصاً جوانان را از ستاره‌ها و هنرپیشه‌ها با دو اصل معروف روان‌شناسی «همانند جویی» و «برون افکنی» بیان می‌کند. ادگار مورن یادآور می‌شود که جوانان نه تنها از وضع ظاهری ستارگان و هنرپیشگان تقلید می‌کنند، بلکه وقتی به سینما می‌روند، با دیدن صحنه‌های فیلم، خود را در جای بازیگران تصور کرده (همذات‌پنداری) و چنان تحت تأثیر شخصیت آنان قرار می‌گیرند که خویششان را

فراموش می‌کنند. وی می‌گوید، در مجموعه مظاهر فرهنگ توده، می‌توان محور خاصی جستجو کرد که بر «خوشبختی» استوار شده است. عناصر اصلی این «خوشبختی»، ثروت، جوانی، زیبایی، جذابیت، مقام و موقعیت اجتماعی و غیره است. او، ستاره‌ها و هنرپیشگان و قهرمانان و شخصیت‌های معروف صاحب «خوشبختی» را که به طور مرتب و مکرر در وسایل ارتباط جمعی نشان داده می‌شوند، با تشبیه به خدایان اسطوره‌ای یونان، که تصور می‌شد در بالای کوه «المپ» جای دارند، «المپ نشینان» جدید معرفی می‌کند. او معتقد است که مخاطبان ساده-لوح وسایل ارتباط جمعی همه به طور ناخودآگاه تلاش دارند که به «خدایان اسطوره‌ای» جدید برسند. مورن در پایان کتابش نتیجه می‌گیرد که نظام موجود جوامع غربی، با استفاده از آثار تخریبی و سازگار کننده «فرهنگ توده»، با غیر سیاسی کردن و به اصطلاح «زمان زده» کردن بیشتر افراد، دوام خود را استوارتر ساخته است.

مطالعات انتقادی غربی در مورد فرهنگ و ارتباطات، از دهه ۱۹۶۰، عمق بیشتری پیدا کرده و در این زمینه عقاید آنتونیو گرامشی ایتالیایی، در باره هژمونی^۱ و برتری جویی فرهنگی، نقش اساسی داشته است.^(۱۷) گرامشی که در سالهای پیش از جنگ جهانی دوم در زندان موسولینی به سر می‌برد، در یادداشت‌های زندان خود، نتیجه مطالعات قبلی خویش را در مورد ویژگی‌های جوامع معاصر غربی و تفاوت‌های آن با جامعه روسیه قبل از انقلاب، عرضه کرد. وی در این یادداشت‌ها با تکیه بر اهمیت رو بناهای فرهنگی و تفکیک «جامعه مدنی» از «جامعه سیاسی» یا دولت، بر نقش خاص دولت در «برتری جویی» فرهنگی تأکید کرد. به عقیده او، دولت با استفاده از برتری فرهنگی، امکانات قهریه را هم در اختیار می‌گیرد و قدرت‌ش را تحکیم می‌کند. گرامشی با مطالعه خصوصیات جامعه مدنی، یادآوری می‌کند که نهادهای اجتماعی مهم این جامعه مانند

1. Hegemony

خانواده، کلیسا، مدرسه، سندیکا، احزاب سیاسی و وسایل ارتباطی و عوامل اصلی حفظ و انتقال و بازآفرینی فرهنگ می‌باشند و بدون نفوذ و کسب برتری فرهنگی در این نهادها، کسب و تحکیم قدرت سیاسی ممکن نیست. او چنین نتیجه می‌گیرد که از این لحاظ، وضع جوامع اروپایی غربی با روسیه فرق دارد و امکان به دست گرفتن قدرت در این کشورها، با قیام نظامی و «جنگ تحرکی» وجود ندارد، بلکه می‌باید با نفوذ در فرهنگ جامعه و از طریق «جنگ موضعی»، به تدریج زمینه به دست گرفتن قدرت را فراهم کرد.

عقاید آنتونیو گرامشی در زمینه «برتری فرهنگی» سه سال بعد، در مطالعات جدید انتقادگران غربی مورد توجه خاص واقع شد. لویی آلتوسر فرانسوی در ۱۹۶۵ مقاله‌ای به نام «ایدئولوژی و دستگاه‌های ایدئولوژیک دولت»، در مجله اندیشه چاپ پاریس، نوشت.^(۱۸) وی در این مقاله یادآور شد که با وجود تأکید انحصاری لنین بر «دستگاه‌های سرکوبگر» دولت و ضرورت متلاشی کردن آن برای به دست گرفتن قدرت سیاسی، باید اهمیت ویژه «دستگاه‌های ایدئولوژیک» دولت را نیز مورد توجه قرار داد. زیرا اگر چه می‌توان امکاناتی فراهم ساخت و قدرت نظامی دولت را در هم شکست، اما اگر امکانات نفوذ در «دستگاه‌های ایدئولوژیک» فراهم نشده باشد، به دست گرفتن قدرت سیاسی و مخصوصاً حفظ این قدرت بسیار دشوار است. آلتوسر به تبعیت از گرامشی، دستگاه‌های ایدئولوژیک دولت را شامل خانواده، مدرسه، کلیسا، گروه‌ها و احزاب سیاسی و وسایل ارتباط جمعی می‌داند و نقش اصلی آنها را باز آفرینی نیروی انسانی مورد نیاز جوامع سرمایه داری و نیز باز آفرینی و تحکیم ایدئولوژی حاکم بر این جوامع معرفی می‌کند.

یک اندیشه مند یونانی الاصل فرانسوی به نام نیکوس پولانزاس که از شاگردان آلتوسر بوده است، در انتقاد از نظریه‌های او در مورد «دستگاه‌های ایدئولوژیک دولت»،

● در میان نخستین انتقادهای پژوهشگران و

اندیشه‌مندان ارتباطی جهان سوم،

می‌توان از نظریه‌های

انتقادی جویانه چودری عنایت‌الله،

محقق پاکستانی - بنگلادشی

نام برد

که در سالهای ۱۹۶۵ و ۱۹۷۵

در سمینارهای

انستیتوی ارتباطات شرق و غرب

در دانشگاه هاوایی،

راجع به

«ارتباطات و تغییرات اجتماعی»

در جهان سوم مطرح شد.

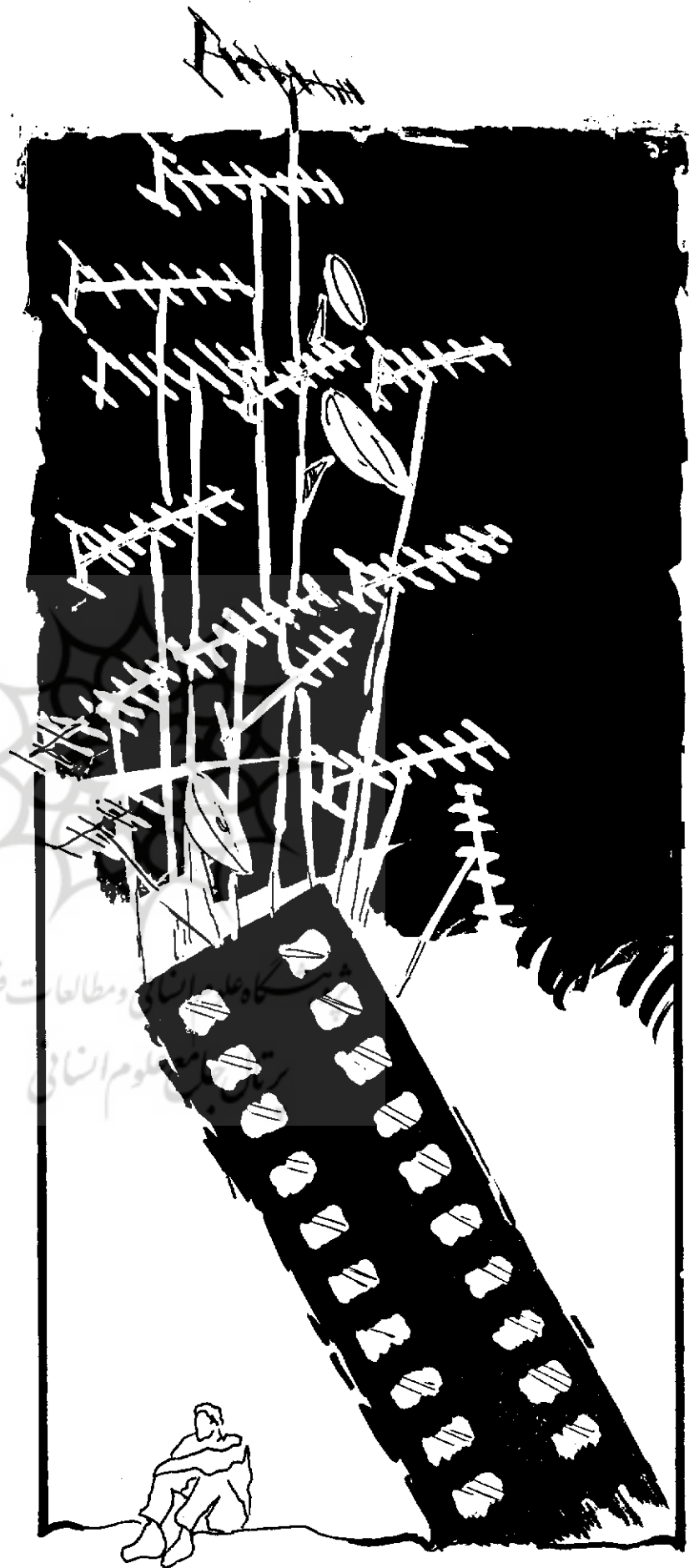
یادآور می‌شود که نقض مهم نظریه آلتوسر آن است که موضوع را به‌طور عمیق بررسی و تجزیه و تحلیل نکرده است و نقض دیگر آن، توجه نکردن به «دستگاه‌های اقتصادی» دولت است.^(۱۹)

مطالعات انتقادی در زمینه سلطه‌جویی و مشروعیت بخشی قدرت سیاسی از طریق وسایل ارتباط جمعی، در دهه ۱۹۶۰ در انگلستان نیز طرف توجه قرار گرفت. رالف میلی باند انگلیسی در سال ۱۹۶۹، در کتابی به نام دولت در جامعه سرمایه‌داری، بخش مهمی را به «فرایند مشروعیت دهی سیاسی» اختصاص داد و ضمن آن با تأکید بر اداره وسایل ارتباط جمعی به وسیله گروه‌های سرمایه‌داری، تلاش این وسایل را برای ترویج ایدئولوژی حاکم و ایجاد سازگاری و مشروعیت سیاسی، تشریح کرد.^(۲۰)

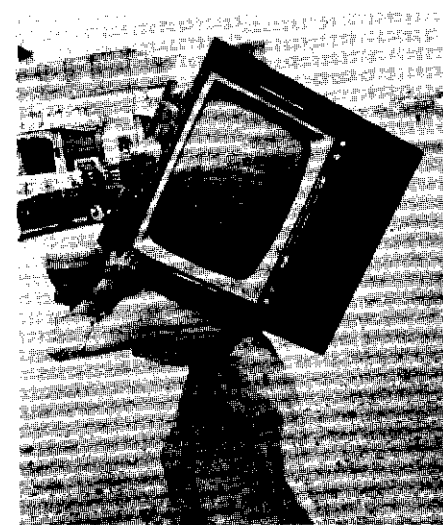
در دهه یاد شده، رایموند ویلیامز انگلیسی نیز با انتشار کتابهایی در زمینه فرهنگ و ارتباطات، نقش خاص روبناهای اجتماعی و مخصوصاً وسایل ارتباط جمعی را در حفظ و ثبات نظام سرمایه‌داری غربی مورد تأکید قرار داد.^(۲۱) استوارت هال انگلیسی هم با مطالعات جدید انتقادی در باره فرهنگ و ارتباطات، دیدگاه‌های مشابهی را دنبال کرد.^(۲۲)

در میان محققان انتقادی معاصر غربی، دالاس اسمایت، استاد آمریکایی الاصل دانشگاه سیمون فرایزر کانادا نیز مقام برجسته‌ای دارد. وی که از همکاران قدیمی ویلیبرشام در دانشگاه ایلینوی به شمار می‌رود، با دیدگاه‌هایی کاملاً متضاد با او، در آثار خود نقش وسایل ارتباط جمعی جوامع سرمایه‌داری را در سلطه‌جویی سیاسی تجزیه و تحلیل کرده است.^(۲۳)

در آلمان غربی نیز در دو دهه اخیر، مطالعات انتقادی در زمینه ارتباطات، اهمیت خاصی پیدا کرده‌اند و به ویژه آثار جدیدیورگن هابرماس، اندیشه‌مند معاصر، که آخرین جانشین اعضای اصلی «مکتب فرانکفورت» به شمار می‌رود و به «هگل قرن بیستم» معروف شده است، در این مورد

شهرت جهانی یافته‌اند.^(۲۴) وی در یکی از کتابهای مشهور خود به نام فضای عمومی، نقش مثبت مطبوعات و افکار عمومی را در دوران انقلابهای دموکراتیک غربی تجزیه و تحلیل کرده و سپس نتیجه گرفته است که تحت تأثیر استیلای سرمایه‌داری در قرن نوزدهم، وسایل ارتباط جمعی از مسیری که در دوران انقلابهای دموکراتیک داشتند، منحرف شده و زیر سلطه گروههای سرمایه‌داری و در جهت حفظ منافع اقتصادی و سیاسی خاص هیئت حاکمه، «فضای عمومی» را مسموم و افکار عمومی را منحرف کرده و به سوی مشروعیت دادن

به نظام حاکم کشیده شده‌اند. کتاب مهم دیگر او با نام خرد و مشروعیت: مسایل مشروعیت دهی در سرمایه‌داری پیشرفته نیز در همین زمینه نوشته شده است. آثار انتقادی هانس انزن برگر اندیشه‌مند دیگر آلمانی در مورد ارتباطات هم در دو دهه اخیر شهرت ویژه‌ای پیدا کرده است.^(۲۵)

عده‌ای از اندیشه‌مندان غربی نیز در دو دهه گذشته، در مورد تمرکزهای اقتصادی، انحصارات و کارتل‌های بزرگ وسایل ارتباط جمعی به تحقیق پرداخته‌اند و برخی از آنها به طور مستقیم مسئله امپریالیسم ارتباطی را بررسی کرده‌اند. در این میان، می‌توان از پیتر گولدینگ، گراهام مردوک و فیلیپ الیوت انگلیسی نام برد. عده‌ای دیگر از جامعه‌شناسان و فلاسفه و متخصصان علوم سیاسی غربی هم به طور غیر مستقیم در

زمینه‌های گوناگون فعالیت‌های وسایل ارتباط جمعی مطالعات و تحقیقات انتقادی انجام داده‌اند که از آن جمله می‌توان به نام هانری لوفور، پیربوردیو، رژه دیره و میشل فوکو در فرانسه اشاره کرد. بعضی از محققان غربی ارتباطات نیز در زمینه‌های فعالیت بین‌المللی وسایل ارتباط جمعی مطالعات و تحقیقات مهمی را دنبال کرده‌اند که در مبحث بعد، از آنها نام می‌بریم.

بازنگری مطالعات و تحقیقات ارتباطی غربی در سطح جهانی: مقابله با «ایدئولوژیهای امپریالیسم ارتباطی»

از اواخر دهه ۱۹۶۰، به دنبال عمیقتر شدن مبارزات استقلال طلبی ممالک جهان سوم، موج انتقاد نگری وسیعی در زمینه ارتباطات پدید آمد و نه تنها شیوه‌های مطالعات و تحقیقات غربی ارتباطی، بلکه سبکهای روزنامه‌نگاری و همچنین روشهای انتقال اخبار بین‌المللی و انعکاس رویدادهای کشورهای غیر غربی در وسایل ارتباط جمعی جهانی، نیز مورد انتقاد قرار گرفتند.

نخستین بازنگریها و انتقاد گراییهایی ارتباطی جهان سوم، علیه نظریه پردازیهها و الگو سازیهای جامعه‌شناسان آمریکایی، راجع به نقش توسعه بخشی وسایل ارتباط جمعی در کشورهای توسعه نیافته، که در سالهای ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ عرضه شده است، صورت گرفت. در این زمینه و مخصوصاً نظریه «دانیل لرنر» آمریکایی درباره گذر از جامعه سنتی: نوسازی خاور میانه - که بر مبنای تحقیقات محلی سالهای ۱۹۵۱ تا ۱۹۵۴ در ایران، ترکیه، مصر، سوریه، لبنان و اردن ارائه شده و ضمن آن نقش خاص وسایل ارتباط جمعی در گذر از جامعه مدرن» نوع این کشورها به سوی «جامعه مدرن» نوع غربی، مورد تأکید قرار گرفته است.^(۲۶) - مورد انتقاد شدید واقع شد. همچنین از نظریه اورت راجرز آمریکایی در زمینه نشر نوآوریها^(۲۷) در جهان سوم و همچنین

دیدگاههای ویلبر شرام آمریکایی در باره ارتباط جمعی و توسعه ملی^(۲۸) نیز در مجموع به عنوان نظریه‌ها و الگوهای مسلط غربی، انتقاد شد.

در میان نخستین انتقادهای پژوهشگران و اندیشه‌مندان ارتباطی جهان سوم در این باره، می‌توان از نظریه‌های انتقاد جویانه چودری عنایت الله، محقق پاکستانی - بنگلادشی نام برد که در سالهای ۱۹۶۵ و ۱۹۷۵ در سمینارهای «انستیتیوی ارتباطات شرق و غرب» در دانشگاه هاوایی، راجع به «ارتباطات و تغییرات اجتماعی» در جهان سوم در حضور سه محقق آمریکایی یاد شده مطرح شد. این محقق، ضمن سخنرانیهای خویش در این سمینارها، سابقه استعمار غرب در آسیا را مورد حمله قرار داد و با انتقاد از نظریه‌ها و الگوهای تک خطی، غیر تاریخی و قوم مدارانه غربی و تحمیل الگوی واحد جهانی برای توسعه تمام کشورهای جهان سوم، از معنویت شرق و هویت فرهنگی کشورهای آسیایی و ضرورت توجه به الگوهای متناوب توسعه دفاع کرد.

در اواخر دهه ۶۰ و اوایل دهه ۷۰، محققان ارتباطات در کشورهای آمریکای لاتین نیز تحت تأثیر نظریه‌های مربوط به «وابستگی»، که به سازگی از طرف اندیشه‌مندان این کشورها ارائه شده بود، نظریه‌های انتقادی جدیدی علیه الگوهای تحمیلی توسعه بخشی ارتباطات عرضه کردند. از این جهت، انتقادهای لویس رامیرو پلتران^(۲۹)، محقق کلمبیایی ارتباطات و نیز نظریه‌های انتقادی آرماند ماتلار^(۳۰)، محقق بلژیکی الاصل مقیم شیلی و همسر فرانسوی او اهمیت خاص دارند. در همان احوال، آلن ولز آمریکایی هم که سلطه ارتباطی ایالات متحده را در آمریکای لاتین دنبال می‌کرد، نظریه‌های انتقادی مهمی عرضه کرد و به ویژه از گسترش فرهنگ مصرفی و «مصرف زدگی» تحت تأثیر فعالیت وسایل ارتباط جمعی، انتقاد کرد.^(۳۱)

در همین دوره، یک اندیشه‌مند دیگر

آمریکایی به نام هربرت شیلر با انتشار کتابی به نام *ارتباطات جمعی و امپراتوری آمریکا*، نخستین مطالعه انتقادی را در مورد گسترش سلطه جهانی ایالات متحده آمریکا، از طریق وسایل ارتباط جمعی، عرضه کرد و ضمن آن، شیوه‌های جدید نفوذ آمریکا در جهان سوم را آشکار ساخت.^(۳۲)

در سیر جریان انتقادگرایی جهانی علیه روشهای مسلط مطالعات و تحقیقات ارتباطی غربی، برپایی نخستین گردهمایی بین‌المللی متخصصان و محققان ارتباطی دنیا، از سوی یونسکو در تابستان ۱۹۶۹ در شهر مونترآل کانادا اهمیت خاص دارد. شاید بتوان گفت که تشکیل این گردهمایی، یک نقطه عطف برای توجه به روشها و شیوه‌های جدید مطالعه و تحقیق در ارتباطات و به ویژه در جهان سوم به شمار می‌رود. در این گردهمایی و گردهمایی تکمیلی آن که دو سال بعد- در ۱۹۷۱ - در پاریس تشکیل شد، مطالعات و تحقیقات ارتباطی بیست و چند ساله یونسکو- از زمان تأسیس تا اواخر دهه ۱۹۶۰ - مورد انتقاد قرار گرفت. مخصوصاً از سلطه روشهای مطالعات ارتباطی تجربی آمریکایی و کارگردانی متخصصان و محققان ارتباطات آمریکا در برنامه‌های مطالعاتی و تحقیقاتی دو دهه گذشته یونسکو انتقاد شد. در گزارش نهایی این گردهمایی، که در سال ۱۹۷۱ به وسیله جیمز هالوزن- مدیر مرکز تحقیقات ارتباطی دانشگاه لستر انگلستان و رییس «انجمن بین‌المللی تحقیق در ارتباطات» - تنظیم شد و از طرف یونسکو انتشار یافت، به ضرورت توجه به شیوه‌های متناوب و انتقادی مطالعه و تحقیق در ارتباطات تأکید شد.^(۳۳)

به طور کلی، از اوایل دهه ۱۹۷۰، بر اثر بیداری کشورهای جهان سوم و آگاهی آنها از شیوه‌های جدید استعمار فرهنگی و ارتباطی، اقدامات و فعالیتهای تازه‌ای در راه مقابله با نابرابری ارتباطات و عدم تعادل اطاعات در جهان سوم صورت گرفت که در جریان انتقادگرایی مطالعات و تحقیقات

ارتباطی آثار عمیقی باقی گذاشت. از سال ۱۹۷۲، در اجلاسهای کنفرانس عمومی یونسکو، بر اثر دگرگونیهای جدید بین‌المللی و از میان رفتن اکثریت آرای کشورهای غربی و طرفدار غرب، خواستهای جهان سوم برای از میان بردن نابرابری بسیار زیر ساختهای ارتباطات، بین‌کشورهای پیشرفته و کشورهای عقب مانده و مقابله با جریان یک جهتی و نامتعادل اطاعات بین کشورهای بزرگ سلطه‌گر مرکزی و کشورهای پیرامونی وابسته، با قاطعیت پیگیری شد. برای مقابله با نابرابری ارتباطات، برنامه ریزیها و سیاستهای ملی ارتباطی طرف توجه واقع شدند و برای مقابله با عدم تعادل اطاعات نیز در سال ۱۹۷۲، از یک سو اعلامیه‌ای در باره کاربرد ماهواره‌های بخش مستقیم تلویزیونی مورد تصویب کنفرانس عمومی یونسکو قرار گرفت و در آن، برای اولین بار پس از جنگ جهانی دوم، نظریه آمریکایی «جریان آزاد اطاعات» - که به سبب نفوذ و سلطه بین‌المللی ایالات متحده آمریکا، جنبه جهانی پیدا کرده بود- طرد شد و برای کشورهای فرستنده برنامه‌های تلویزیونی مستقیم، محدودیتهایی پیش‌بینی گردید. از سوی دیگر، طرح اعلامیه‌ای در مورد کاربرد وسایل ارتباط جمعی در روابط بین‌المللی، بر مبنای اصل «اطاعات آزاد و متعادل» و ضرورت بهبود کمی و کیفی اخبار جهانی و به ویژه اخبار مربوط به جهان سوم، برای تصویب به کنفرانس عمومی یونسکو تسلیم شد. این طرح پس از برخورد‌های طولانی در سه اجلاس بعدی کنفرانس عمومی یونسکو، بین هیئتهای نمایندگی دولتهای غربی با هیئتهای نمایندگی کشورهای جهان سوم و کشورهای سوسیالیستی، سرانجام در ۲۲ نوامبر ۱۹۷۸، با نام «اعلامیه مربوط به مساعدت وسایل ارتباط جمعی در پیشبرد حقوق بشر، مقابله با تبعیضات نژادی، آپارتاید و تبلیغات جنگ طلبانه» به تصویب بیستمین اجلاس کنفرانس عمومی یونسکو رسید. از آن پس «نظم نوین جهانی اطاعات و ارتباطات» که پس از صدور قطعنامه

ششمین اجلاس فوق العاده مجمع عمومی ملل متحد، درباره استقرار و نظم نوین بین‌المللی اقتصادی» مورد توجه کشورهای عضو جنبش غیر متعهدها و کنفرانس عمومی یونسکو واقع شده بود، در سرلوحه برنامه‌های ارتباطی یونسکو قرار گرفت. یونسکو از آن پس، اقدامات متعددی برای نیل به این مقصود انجام داد، از جمله برگزاری «کمسیون بین‌المللی مطالعه درباره مسایل ارتباطات» به سرپرستی سی‌ین مک براید اندیشه‌مند مشهور ایرلندی در سالهای ۱۹۷۸ و ۱۹۷۹ و انتشار گزارش نهایی آن با نام *یک جهان، چندین صد*^(۳۴) در سال ۱۹۸۰ و قطعنامه بیست و یکمین اجلاس کنفرانس عمومی یونسکو در سال ۱۹۸۰ در باره «استقرار نظم نوین جهانی اطاعات و ارتباطات» و ایجاد «برنامه بین‌المللی توسعه ارتباطات» در سال ۱۹۸۱. به دنبال یونسکو، «اتحادیه بین‌المللی ارتباطات دور» نیز از اواخر دهه ۱۹۷۰، اقدامات عمده‌ای برای برابری و تعادل ارتباطات و اطاعات جهانی انجام داده است که در میان آنها باید از تشکیل کنفرانسهای جهانی جدید اداره ارتباطات رادیو- تلویزیونی، تقسیم جهانی متعادل مدارهای ماهواره‌های ارتباطی و تلویزیونی و تصویب برنامه خاصی برای توسعه ارتباطات، نام برد.

به موازات کوششهای جنبش غیرمتعهدها و یونسکو برای مقابله با نابرابری ارتباطات و عدم تعادل اطاعات، مطالعات و تحقیقات انتقادی درباره کاربرد ارتباطات در جهان سوم نیز گسترش و پیشرفت خاص پیدا کرده است. همچنین در کشورهای غربی و کشورهای جهان سوم، دیدگاههای تازه‌ای در این زمینه پدید آمده است.

از جمله تحقیقات مهمی که تحت تأثیر مستقیم کوششهای جدید یونسکو برای تعادل اطاعات بین‌المللی صورت گرفته، پژوهشی است که دو محقق فنلاندی - کارل نوردن استرنگ و تاپیو واریس - در سالهای ۷۳ / ۱۹۷۱ در مورد فرستادن برنامه‌های

تلویزیونی غربی به سایر کشورهای جهان انجام دادند. گزارش نهایی این تحقیق، به نام ترافیک تلویزیون، مسیری یک طرفه در سال ۱۹۷۴ از طرف یونسکو انتشار یافت و از «تهاجم فرهنگی» جهانی برنامه‌های تلویزیونی غربی به ویژه آمریکا پرده برداشت. (۳۵) به موجب این پژوهش، مشخص شد که اکثر کشورهای جهان سوم، بیشتر برنامه‌های تلویزیونی خود را با سریالهای آمریکایی پر می‌کنند و در ساعات معین شبانه روز، بینندگان تلویزیون در دهها کشور آسیایی و آفریقایی و آمریکای لاتین، سریالهای مبتذل و سرگرم‌کننده‌ای را که از طرف کمپانیهای آمریکایی فروخته می‌شوند، تماشا می‌کنند. این تحقیق، آشکار کرد که آمریکا سالانه در حدود ۲۰۰ هزار ساعت و انگلستان و فرانسه و آلمان غربی هر کدام به ترتیب در حدود ۳۰ هزار ساعت، ۲۵ هزار ساعت و ۱۵ هزار ساعت برنامه تلویزیونی به کشورهای دیگر دنیا صادر می‌کنند. تحقیق مشابهی که ده سال بعد، تاپو واریس انجام داد و در سال ۱۹۸۵ یونسکو آن را با نام جریان بین‌المللی برنامه‌های تلویزیونی منتشر کرد، نیز نشان می‌دهد که با وجود افزایش نسبی تولیدات داخلی تلویزیونی کشورهای جهان سوم، سلطه جهانی سریالهای آمریکایی همچنان پا برجاست. (۳۶)

از مطالعات و تحقیقات جهانی مهم دیگری که در طول دوره مباحثات بین‌المللی یونسکو در باره نابرابری ارتباطات و عدم تعادل اطلاعات تهیه و منتشر شد، آثار جدید هربرت شیلر، محقق رادیکال آمریکایی قابل توجه است. وی به دنبال نخستین کتاب معروف خویش به نام ارتباطات جمعی و امپراتوری آمریکا، در سال ۱۹۷۳ کتاب گردانندگان افکار را منتشر کرد (۳۷) و ضمن آن روشهای فریب‌دهی فکری و مخصوصاً اسطوره‌های آزادگرایی روزنامه‌نگاری آمریکا و شیوه‌های خاص کار مؤسسه‌های روابط عمومی و تبلیغات بازرگانی و نظر سنجی ایالات متحده را

تشریح کرد و پس از آن، در سال ۱۹۷۶ کتاب مهمی بانام ارتباطات و سلطه فرهنگی انتشار داد. (۳۸) هربرت شیلر در این کتاب ویژگیهای امپریالیسم فرهنگی و ارتباطی غرب را معرفی کرد و با تکیه بر ایدئولوژیهای سلطه فرهنگی - نظریه‌های مربوط به توسعه بخشی ارتباطات و جریان آزاد اطلاعات - و تکنولوژیهای جدید آن - ماهواره‌های ارتباطی، کامپیوترها، تلویزیونهای کابلی و دستگاههای ویدیویی و غیره -، چگونگی گسترش جهانی این سلطه را مشخص ساخت و با تأکید بر سیاستهای ملی ارتباطی جهان سوم، راههای مقابله با امپریالیسم فرهنگی و ارتباطی را نیز یادآوردی کرد. او در سال ۱۹۷۹ با همکاری کارل نوردن استرنگ کتاب دیگری به نام حاکمیت ملی و ارتباطات بین‌المللی که مجموعه‌ای از مقالات محققان مختلف و از جمله جهان سوم است، منتشر کرد (۳۹) و در سالهای اخیر نیز کتابهای دیگری به نامهای اطلاعات در عصر ۵۰۰ شرکت فراملیتی و اطلاعات و بحران اقتصادی انتشار داده است. (۴۰)

در زمینه مطالعات و تحقیقات جدید بین‌المللی در باره ارتباطات، آثار تازه آرمانداتلار محقق بلژیکی الاصل که اکنون در فرانسه فعالیت می‌کند، نیز شایان توجه است. او به دنبال دو کتابی که پس از کودتای نظامیان شیلی و سقوط حکومت آلنده، با توجه به تجربیات و مطالعات طولانی خویش در مورد ارتباطات در آمریکای لاتین، در سالهای ۱۹۷۵ و ۱۹۷۷ به نامهای وسایل ارتباط جمعی، ایدئولوژیها و جنبش انقلابی و شرکتهای چند ملیتی و نظامهای ارتباطی: دستگاههای ایدئولوژیک امپریالیسم به زبانهای اسپانیولی و فرانسه و انگلیسی منتشر ساخت (۴۱)؛ در سالهای اخیر کتابهای متعدد دیگری به نامهای کاربرد وسایل ارتباط جمعی در دوره بحران، انفورماتیک در جهان سوم، فرهنگ برضد دمکراسی: ارتباطات سمعی و بصری در عصر فراملیتی، ارتباطات و نبرد طبقاتی،

● نقش

سرگرم‌کننده

ارتباطات که

بیش از پیش مورد

توجه گردانندگان

وسایل ارتباط جمعی غربی

است، در واقع بزرگترین تأثیر

منفی را دارد. زیرا جامعه را غیر

سیاسی می‌کند و مردم را از توجه به

سرنوشت خویش باز می‌دارد.

● از جنگ جهانی دوم به بعد،

مطالعات و تحقیقات ارتباطی

نیز مانند سایر زمینه‌های

اجتماعی، تحت تأثیر

مکتب محافظه کار

«کارکردگرایی»

قرار گرفت.

اندیشیدن به وسایل ارتباط جمعی و ارتباطات جمعی در نیکاراگوئه انتشار داده است. (۴۲)

در میان سایر محققان غربی که مطالعات و تحقیقات ارتباطی مهمی در سطح جهانی انجام داده‌اند، یادآوری نامهای یوهان گالتونگ اندیشه‌مند مشهور نروژی که در سالهای ۱۹۶۵ و ۱۹۷۱ نتیجه مطالعات خود را در مورد ساختار اخبار جهانی و امپریالیسم ساختاری منتشر کرد^(۴۳) و فیل هاریس انگلیسی، محقق سابق مرکز مطالعات ارتباطی دانشگاه «لستر» و یکی از مدیران کنونی خبرگزاری جهان سومی «ایتر پرس سرویس»^۲ مستقر در ژنوا، نیز ضروری است. این محقق، در اواسط سالهای ۱۹۷۰ به درخواست یونسکو، پژوهشی درباره وابستگی خبری در جهان انجام داد، که طبق اعتراضهای انعکاس یافته در مذاکرات بیست و دومین اجلاس کنفرانس عمومی یونسکو (پاییز ۱۹۸۳، پاریس) به علت مخالفتها و کار شکنیهای مسئولان آمریکا، سازمان مرکزی یونسکو و مخصوصاً یکی از مدیران آمریکایی بخش انتشارات این سازمان، انتشار آن متوقف مانده است.^(۴۴) یک محقق هلندی به نام سیس هاملینگ، که مدیریت انستیتوی مطالعات اجتماعی لاهه را بر عهده دارد، نیز در سالهای اخیر چند کتاب جدید درباره ارتباطات بین‌المللی منتشر کرده است. در میان آثار او، ساختار جدید ارتباطات بین‌المللی و خودمختاری فرهنگی در ارتباطات جهانی: برنامه ریزی سیاستهای ملی ارتباطی، قابل توجه است.^(۴۵)

هاملینگ در مطالعات و تحقیقات خود راجع به ارتباطات در جهان سوم، به آثار «پائولو فریر» اندیشه‌مند معروف برزیلی که کتاب آموزش ستمدیدگان او شهرت دارد.^(۴۶) و هوشیار سازی و آگاهی دهی مردم جهان سوم را از شرایط اساسی پیشرفت و توسعه ممالک آنها می‌شناسد، تکیه می‌کند و بر مبنای اندیشه‌های او

«ارتباطات آزاد کننده» را از «ارتباطات اسیر کننده» تفکیک می‌کند.

در ایالات متحده آمریکا در دودهه اخیر محققان دیگری همچون توماس گوبک، استاد دانشگاه ایلینوی نیز در مورد شیوه‌های سلطه فرهنگی جهانی، مطالعات انجام داده‌اند. کتاب معروف این محقق درباره صنعت بین‌المللی فیلم و مقاله‌های متعدد او در مورد سوداگری جهانی فیلمهای سینمایی، شهرت پیدا کرده‌اند.^(۴۷) محققان و متخصصان جهان سوم نیز در دهه گذشته مطالعات و تحقیقات فراوانی در مورد نابرابری و عدم تعادل ارتباطات و اطلاعات جهانی و استعمار جدید فرهنگی و امپریالیسم ارتباطی و خبری انجام داده‌اند. در این میان، مقاله‌ها و کتابهای جدید مصطفی مسمودی، شخصیت سیاسی و محقق ارتباطی تونسی در مورد نظم جهانی جدید اطلاعات و ارتباطات^(۴۸)، آثار دنیکار راثو مانیکار، متخصص و محقق هندی ارتباطات به ویژه کتاب او به نام جریان یکسویه اخبار: استعمار جدید از طریق وسایل خبری^(۴۹) و همچنین آثار متعدد و متنوع دکتر حمید مولانا، استاد و مدیر ایرانی بخش ارتباطات بین‌المللی دانشگاه آمریکن در واشنگتن حایز اهمیتند. به ویژه فعالیتهای دکتر مولانا در سالهای اخیر جالب توجه می‌باشند. وی که ریاست بخش ارتباطات بین‌المللی «انجمن بین‌المللی تحقیق در ارتباطات» را نیز به عهده دارد، در کنفرانسهای جهانی این انجمن که هر دو سال یکبار، به تناوب در یکی از کشورهای جهان سوم یا غرب یا شرق تشکیل می‌شوند، دهها محقق بین‌المللی را به همکاری و ارائه گزارشهای مطالعاتی و تحقیقاتی فرا می‌خواند و در این زمینه دکتر مولانا در چند سال اخیر علاوه بر مشارکت در سمینارها و کنفرانسهای تخصصی جهانی، چند کار تحقیقی مهم برای یونسکو انجام داده است که گزارشهای نهایی آنها، با نامهای جریان بین‌المللی اطلاعات: یک

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

The People's choice, New York: Columbia University press, 1944.

B.R.BERELSON and W.N.MCPHEE, Voting, A Study of Opinion Formation in a presidential campaign, Chicago: University of Chicago press, 1954.

9. Theodor W.ADORNO, "Television and the patterns of mass culture", in B.ROSENBERG and D.M.WHITE (Eds.): Mass culture: the Popular Arts in America, Glencoe, ILL: The Free Press, 1957, P.P. 474-488.

10. Harold D.LASSWELL, "Structure and Function of Communication in society", in Lyman BRYSON (Ed.): The communication of ideas, New York: Institute for Religious and Social studies, 1948.

11. Charles R.WRIGHT, Mass Communication: A Sociological perspective- second Edition, New York: Random House, 1975, 179 P.P.

12. Marshall MCLUHAN, The Gutenberg Galaxy; the Making of typographic Man, Toronto: University of Toronto press, 1962, 349. P.P.

- Understanding Media: The extension of man, New York: Mc Graw hill, 1964, 318 P.P.

13. Max HORKHEIMER, critical theory: selected Essays, New York: Herder and Herder, 1972.

14. C.Wright MILLS, White Collar, New York: Oxford University Press, 1951.

- The Power Elite, New York: Oxford University press, 1958.

- The Sociological Imagination, New York: Oxford University press, 1959.

15. Bernard ROSENBERG and David M.WHITE (Eds.) Mass culture: The Popular Arts in America, Glencoe, ILL: The Free press, 1975, 581 p.p.

16. Edgar MORIN, L'Esprit du temps, Paris: Grasset, 1962.

17. Antonio GRAMSCI, Selections From prison Notebooks, London: Lawrence & Wishart, 1971.

- اشاراتی به نظریه‌های آنتونیو گرامسکی را در مورد برتری جویی، می‌توان در جلد اول کتاب جلال آراحمند: در خدمت و خبیانت روشنفکران، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۵۷، صفحات ۸۹ تا ۱۰۹ کتاب مطالعه کرد.

- کتابی درباره آنتونیو گرامسکی، نوشته جوزپه فیوری و ترجمه مهشید امیرشاهی نیز از سوی انتشارات خوارزمی در سال ۱۳۶۰ منتشر شده است.

18. Louis ALTHUSSER, "Idéologie et Appareils Ideologiques d'Etat: Notes pour une Recherche", La Pensée, NO. 151, Juin 1970.

19. Nicos POULANTZAS, L'Etat, le Pouvoirs, le Socialisme, Paris: P.U.F., 1978, 300 P.P.

- خلاصه‌ای از انتقادهای نیکوس پولاتزاس را در این زمینه می‌توان

است. بررسی محتوای نشریه‌های تخصصی انتقادنگر غربی نظیر ژورنال آو کمونیکیشن و مطالعات انتقادی در ارتباط جمعی در ایالات متحده آمریکا، مجلات اطلاعات و ارتباطات دانشگاه لاوال کانادا، وسایل ارتباط جمعی، فرهنگ و جامعه در انگلستان، گزرت در هلند، شبکه در فرانسه، ایکسون در ایتالیا، نوردیکوم ریویو در دانمارک و نشریه دموکراتیک ژورنالیست در چکسلواکی و همچنین نشریات تخصصی جدید جهان سومی، مانند مجلات مدیا آسیا در سنگاپور، کومونیکاتور و ویدورا در هند، کانال سوم در کره جنوبی، ارتباطات و توسعه در فیلیپین، پیام دهنده آسیا در هنگ کنگ، شاسکی در اکوادور، ارتباط و فرهنگ در آرژانتین، هنرهای انتقادی در آفریقای جنوبی، آفریکن مدیا ریویو در نایروبی، مجله آفریقایی ارتباطات در سنگال مجله تونسی ارتباطات و مجله الجزایری ارتباطات به خوبی نشان می‌دهد که مطالعات و تحقیقات انتقادی در مورد ارتباطات جهانی، همه جا رو به توسعه است.

● پانوشها

1. Gustave LE BON, psychologie des Foules, paris: P.U.F. 1963.

2. Gabriel TARDE, Les Lois de L,imitation: etude Sociologique, Paris: F.Alcan, 1921,428, P.P.

3. Ferdinand TöNNIES, Communauté et Société, paris: P.U.F., 1944.

- Werner CAHNMAN (Ed.) -Ferdinand Tönnies: A new Evaluation, Leiden: E.J.Brill, 1973.

4. Max WEBER, Towards a sociology of The Press, Journal of communication, Vol.28, No. 3, summer 1978, P.P.98-101.

5. Robert E. PARK, The immigrant press and its control, New York: Harper, 1922.

6. Harold D.LASSWELL, Propaganda Techniques in The World War, NEW York: Knopf, 1927.

7. Paul F.LAZARFELD, Radio and The printed page, New York: Duell, sloan and pearce, 1940.

- Remarks on Administrative and Critical communication, Research Studies, In philosophy and science, Vol. 9,1944, P.P.2-18.

8. Paul F.LAZARFELD, B.R.BERELSON and H.GAUDET,

گزارش و تجزیه و تحلیل جهانی و تکنولوژی ارتباطات و توسعه، به ترتیب در سالهای ۱۹۸۵ و ۱۹۸۸ در مجموعه معروف گزارشها و مقاله‌های ارتباطی جمعی یونسکو انتشار یافته است.^(۵۱) یکی از کتابهای تازه وی با نام اطلاعات و ارتباطات جهانی: مرزهای جدید روابط بین‌المللی، که در سال ۱۹۸۵ موسسه انتشاراتی لانگمن در نیویورک آن را چاپ کرده بود، چندی پیش با تجدید نظر برای چاپ سوم، انتشار یافت.^(۵۱)

گسترش مطالعات و تحقیقات انتقادی جهانی، در برابر مطالعات و تحقیقات تجربی مسلط غربی- که به گفته هربرت شیلر ایدئولوژیهای مسلط امپریالیسم فرهنگی و ارتباطی را منعکس می‌کنند - برای جهان سوم در راه مقابله با نابرابریهای ارتباطی و عدم تعادل‌های اطلاعاتی و نیز جستجوی شیوه‌های جدید روزنامه‌نگاری و تربیت متخصصان حرفه‌ای ارتباطات، امکانات معنوی تازه‌ای فراهم می‌کند. کوششهای جدید متخصصان جهان سوم برای تحقق «ارتباطات در خدمت توسعه و پیشرفت» و مخصوصاً فعالیتهای تازه بسیاری از مراکز تربیت روزنامه‌نگاران برای آموزش روزنامه‌نگاری در خدمت توسعه و پیشرفت، امیدوارکننده است. اقدامات و فعالیتهای مراکز جدید مطالعاتی و تحقیقاتی ارتباطی و سازمانهای خبرگزاریها و رادیو تلویزیون منطقه‌ای آسیایی و آفریقایی و آمریکای لاتین، که با حمایت جنبش غیر متعهدها و یونسکو و به ویژه «برنامه بین‌المللی توسعه ارتباطات» این سازمان در جهت تهیه اخبار و گزارشهای منطبق با خواستها و نیازها و مصالح و منافع ملی کشورهای جهان سوم صورت می‌گیرد، نقطه‌های عطف تازه‌ای برای رهایی از سلطه‌های دیرین فرهنگی و ارتباطی پدید آورده است. انتشار مجله‌های تخصصی جدیدی که در سراسر جهان برای مطالعات و تحقیقات جدید ارتباطی، بر اساس اندیشه‌های انتقادی و هویت‌های فرهنگی تأسیس شده‌اند نیز در این زمینه دلگرم کننده

- Liberation, Socialism; New York: International General, 1979 and 1983, 448 P.P. and 440 P.P.
- et Michèle MATTELART, *Penser les medias*, paris: Maspéro, 1986.
- (Eds.), *Communicating in popular Nicaragua*, New York: International General, 1987, 141 P.P.
43. Johan GALTUNG and Mart H.RUGE, "The structure of Foreign News: The Presentation of the Congo, Cuba and Cyprus in four Foreign Newspapers", *Journal of International peace Research*, Vol. 2, No. 1, 1965, P.P. 64-91
- , "A structural theory of Imperialism", *Journal of peace Research*, Vol. 8, No. 2, spring 1971, P.P. 81-118
44. Phil HARRIS, *News Dependence: The case for a New World Information order*, Paris: Unesco, 1978.
45. Cees J.HAMELINK, *News structure of International communication: The Role of Research*, the Hague: Institute of social studies: 1981.
- , *cultural Autonomy in Global Communication: Planning National Information Policy*, New York: Longman, 1982.
46. Paolo FREIRE, *Pedagogy of the oppressed*, New York: Seabury Press, 1970.
- ترجمه فارسی این کتاب، با نام آموزش ستمدیدگان به وسیله احمد بیرشک و سیف‌الله داد صورت گرفته و از طرف انتشارات خوارزمی در سال ۱۳۵۸ انتشار یافته است.
47. Thomas H.GUBACK, *The International Film Industry: Western Europe and America since 1946*, Bloomington: Indiana University Press, 1989.
48. Moustapha MASMOUDI, *Le Nouvel order mondial del ,information*, Document No. 31 de la Commission Internationale d'Etude des problèmes de la Communication paris: Unesco, 1978.
49. Denikar Rao MANKEKAR, *One way Free Flow: Neocolonialism via News Media*, Dehli: clarion Books, 1978, 171 P.P.
50. Hamid MOWLANA, *International flow of Information: A Global Report and Analysis*, paris: Unesco (Reprints and Papers on Mass Communication, 89), 1985, 75 P.P.
- , and Laurie J.WILSON, *Communication technology and Development*, paris: Unesco (Reports and Papers on Mass Communication, 101), 1988, 50. P.P.
51. *Global Information and World Communication: New Frontiers in International Relations*, White plains, N.Y.: Logman, 1985.
30. Armand MATTELART et Michèle MATTELART, *Mass Media, Idéologies et mouvement revolutionaire chili 1970-1973*, Paris: Editions Anthropos, 1974, 267 P.P.
31. Alan WELLS, *Picture tube Imperialism: Development and television in Latin America*, Maryknoll, N.J.: ot bis Books 1972, 187 P.P.
32. Herbert I.SCHILLER, *Mass Communications and American Empire*, New York: A.M:Kelly, 1969, 170 P.P.
33. James HALLORAN, *Mass Media in society: The need of Research*, Paris: Unesco (Reports and papers on Mass Communication, 59), 1970, 37 P.P.
34. *Many Voices, one world: Communication and Society, today and Tomorrow- Towards a New, more just and more efficient world information and communication Order*, Paris: Unesco, 1980, 312 P.P.
35. Kaarl NORDENSTRENG and Tapio VARIS, *Television traffic: A one way street?* paris: Unesco (Reports and Papers on Mass Communication, 70), 1974, 72 P.P.
36. Tapio VARIS, *International Flow of television programmes*, Paris: Unesco (Reports and papers on Mass Communication, 100), 1985, 62, P.P.
37. Herbert I.SCHILLER, *The Mind Managers*, Boston: Beacon press, 1973, 214 P.P
38. *Communication and cultural Domination*, White Plains, N.Y.: International Arts and sciences press, 1978, 127.P.P
39. Kaarl NORDENSTRENG and Herbert I.SHILLER (Eds.) *National sovereignty and International Communication*, Norwood, N.J.: Ablex, 1979, 288 P.P.
40. Herbert I.SCHILLER, *Who Knows: Information in the Age of the Fortune 500*, Norwood, N.J.: Ablex 1978, 187, P.P.
- *information and the crisis Economy*, Norwood, N.J.: Ablex, 1984, 144.P.P.
41. Armand MATTELART, *Multinationales et systèmes de communcation : Les appareils Idéologiques de L'imperialisme*, paris: Editions Anthropos, 1976, 391 P.P
42. Armand MATTELART, et Michèle MATTELART, *de l,usage des Medias en temps de crise: Les nouveaux Profils des Industries de la culture*, Paris: Alain Moreau, 1979, 444 P.P
- , et Hector SCHMUCLER, *L,ordinateur dans le tiers Monde: L,Amerique Latine à L,Heure des Choix télématiques*, Paris: Maspéro, 1983, 206 P.P.
- et al, *La culture contre la Démocratie? : L,Audiovisuel à l,heure transnationale*, paris: Maspéro, 1984, 224 .P.P.
- , and seth. SIEGELAUB (Eds.), *Communication and class struggle*, 2 Volumes, I.Capitalism, Imperialism, 2.
20. Ralph MILIBAND, *The state in capitalist society: The Analysis of Power*, London: Weidenfeld & Nicolson; 1969, 262 P.P.
21. Raymond WILLIAMS, *Communications, Harmondsworth: penguin Books, 1968.*
- *Television: Technology and cultural form*, New York: schocken Books, 1975.
22. Stuart HALL, and P.WHANNELL, *The Popular Arts*, London: Hutchinson, 1984.
- "Culture, the Media, and the Ideological Effect", in James CURRAN et al. (Eds.): *Mass Communication and society*, London: Edward Arnold, 1977, P.P. 315- 348.
23. Dallas W.SMYTHE, *Dependency Road: Communications, capitalism, consciousness and Canada*, Norwood, N.J.: Ablex. 1981.
24. Jurgen HABERMAS, *L'Espace Public: Archéologie de la publicité*, paris: payot, 1978.
- *Raison et Légitimate: Problemes de Légitimation dans Le Capitalisme avancé*, paris: payot, 1973.
25. Hans M.ENZENBERGER, *The Consciousness industry: On literature, politics and The media*, New York: The seabury press, 1974.
26. Daniel LERNER, *The passing of traditional society: Modernizing the Middle East*, New York: The Free press, 1958, 486 p.p.
27. Everett M.ROGERS, *Diffusion of Innovations*, New York: The Free press, 1962, 453 P.P.
28. Wilbur SCHRAMM, *Mass Media and national Development: The role of Information in the developing countries*, stanford, ca. : Stanford University Press, Paris : Unesco 1964, 333 P.P.
- خلاصه‌ای از مطالب این کتاب را دکتر ابراهیم رشیدپور به فارسی برگردانده است و در کتاب خود به نام ارتباط جمعی و رشد ملی، در مجموعه انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دانشگاه تهران در سال ۱۳۴۸ منتشر ساخته است.
29. Luis Ramiro BELTRAN. "Rural Development and social communication: Relationship and strategies", in Robert GRAWFORD and W.B.WARD (Eds.): *Communication strategies for Rural Development*, Ithaca, N.Y.: New York state college of Agriculture and Life sciences 1974, 11-27 P.P.